ALTERNATOR
Misliti znanost.

Prvi razlagalni zgodovinski slovar slovenskega jezika – delo »dostojnih« strokovnjakov

26. 5. 2022

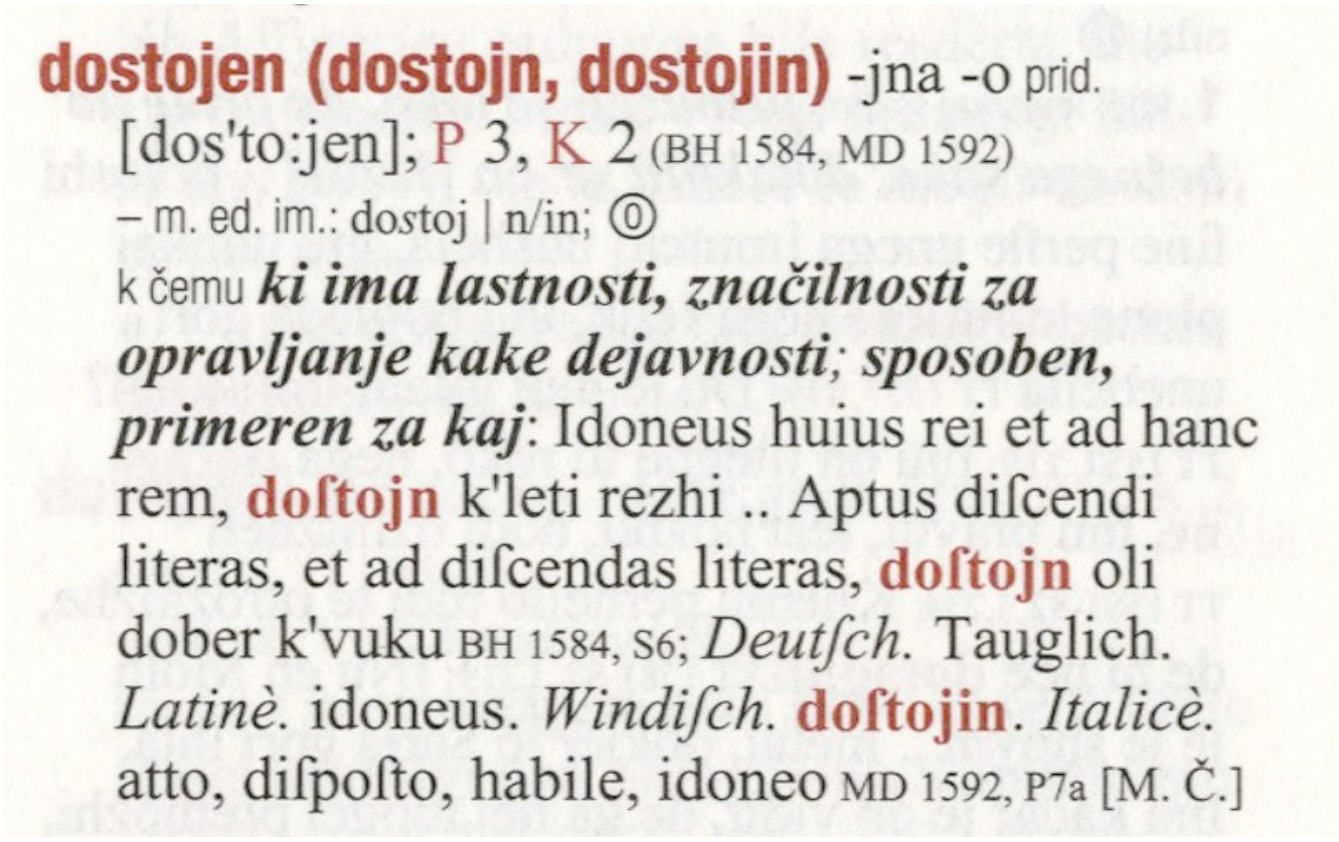
Številka: 21/2022

Avtorica:

- Andreja Legan Ravnikar

Računalniška obdelava: Katja Bidovec

dostojen (dostojn, dostojin) -jna -o prid. [dos'to:jen]; P 3, K 2 (BH 1584, MD 1592) – m. ed. im.: dostoj | n/in; ⓪ k čemu ***ki ima lastnosti, značilnosti za opravljanje kake dejavnosti; sposoben, primeren za kaj***: Idoneus huius rei et ad hanc rem, **doſtojn** k'leti rezhi .. Aptus diſcendi literas, et ad diſcendas literas, **doſtojn** oli dober k'vuku BH 1584, S6; *Deutſch.* Tauglich. *Latinè.* idoneus. *Windiſch.* **doſtojin**. *Italicè.* atto, diſpoſto, habile, idoneo MD 1592, P7a [M. Č.]

Najstarejši slovenski knjižni jezik, ki se je oblikoval v 2. polovici 16. stoletja, je plod prizadevanj slovenskih verskih reformatorjev – protestantov, večinoma luterancev, ki so za širjenje novih idej izkoristili izum tiska in razmah knjižne produkcije. Zgolj v 50 letih so uspeli pripraviti 53 knjižnih del. Zato smo v Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša z izidom slovarja knjižne slovenščine 16. stoletja javnosti sklenili predstaviti sadove večdesetletnega dela treh generacij slovenskih jezikovnih zgodovinarjev (skupina rednih sodelavcev se je širila od enega do sedmih, po letu 2012 se je skrčila na štiri). Jeseni leta 2021 je tako izšel prvi zvezek *Slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja* (https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-16-stoletja-1) (A–D), ki hkrati napoveduje redne nadaljnje izide – letos najprej spletne različice prvega zvezka na slovarskem jezikovnem portalu Fran (https://www.fran.si/) , v prihodnosti pa nadaljevanje v obliki »slovarskega prirastka« na Franu v rednih časovnih razmikih.

Zakaj ga imenujemo tudi protestantski slovar?

Katoliška produkcija je bila v tem obdobju v primerjavi s protestanti zanemarljiva, edino tiskano delo, o katerem poroča Trubar, Pacherneckerjev katoliški katekizem iz 1574, velja za izgubljenega. Odločitev za slovar, ki vključuje celotno slovensko besedišče ohranjenih protestantskih del, pomeni tudi tematsko zamejitev. Vanj tako ni zajeto jezikovno gradivo, ki je nastajalo drugače, npr. rokopisno pravno besedilo *Gorske bukve* iz 1582, rokopisne prisege idr.

Slovenščina se danes zapisuje v latinici – po zgledu latinskega jezika. Tako so odločili slovenski protestantski pisci, ki so menili, da latinica bolj ustreza duhu našega jezika. Zavrnili pa so gotico, ki so jo uporabljali nemški protestanti in tudi še Trubar v prvih dveh slovenskih knjigah, *Cathechismus* in *Abecedarium* (1550). Tudi zapis besed knjižnega jezika 16. stoletja in sodobne knjižne slovenščine se ne razlikuje toliko, kot bi morda pričakovali. Redko se zavedamo, da so sodobne razlike v razmerju med glasom in črko, ki povzroča težave pri opismenjevanju šolarjev, posledica izreke slovenščine v času protestantov. Npr. izgovorjava deležnikov *dal*, *delal*, *dobil* je bila v 16. stoletju enaka zapisu, torej z -l. In tak, Trubarjev zgodovinski zapis se je kontinuirano skozi stoletja ohranil do sodobnosti, čeprav se je razkorak med pisnim in govorjenim jezikom povečeval že v 17. in 18. stoletju. Ampak to je že druga zgodba.

Nastanek slovarja

Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (A–D) je prvi razlagalni zgodovinski slovar slovenskega jezika in najobsežnejši, najnatančnejši zgodovinski slovar kakega obdobja knjižnega jezika doslej. To pomeni, da je njegova ambicija z natančnimi razlagami razkriti vse pomene vsake besede, ki se je pojavila v knjigah, oziroma rekonstruirati rabo knjižne slovenščine v 16. stoletju, ko je bila prvič sistematično zapisana. Priprave za zgodovinski slovar so se leta 1973 začele na podlagi odločitve Komisije za historične slovarje. Njeni člani, specialisti leksikografi Inštituta in profesorji Filozofske fakultete UL, so bili prepričani, da je reformacija za Slovence tako pomembna, da je treba najprej pripraviti slovar tega zgodovinskega obdobja. Celovit zgodovinski slovar slovenskega jezika bi namreč nastajal bistveno dlje ali pa bi bil precej manj natančen. Priprave so kmalu obrodile sadove in prvi mejnik je bil izid koncepta in vzorčnih slovarskih sestavkov v *Poskusnem snopiču Slovarja slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja* pred dvajsetimi leti. Deset let kasneje je izšel popis vsega občnoimenskega izrazja 16. stoletja, opremljenega s slovničnimi oznakami. Dostopen je na spletu pod naslovom Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja (https://fran.si/140/besedje-slovenskega-knjiznega-jezika-16-stoletja) . Deset let za tem pa je luč sveta ugledal naš slovar.

Opis jezikovnih virov

Gradivsko osnovo slovarja ali slovarski korpus predstavljajo vsa slovenska besedila ohranjenih natisnjenih del slovenskih protestantov, ki so izhajala v letih od 1550 do 1595 in h katerim prištevamo tudi slovensko besedje iz dveh večjezičnih slovarjev nemškega učenjaka Hieronima Megiserja (1592, 1603). Temelj za izdelavo slovarja je bil listkovni korpus (prek 3.000.000 kartotečnih listov) s preslikanim gradivom iz izvirnikov: vsaka označena beseda ima nujno sobesedilo za odkrivanje vsakokratnega pomena ali razširjen kontekst. Listkovni korpus je bil leta 2019 dopolnjen z digitalnim *Korpusom 16* (https://fran.si/korpus16) , ki prinaša prepise 45 protestantskih knjižnih del na skoraj 13.000 straneh. Nastal je na podlagi ročnega prepisovanja protestantskih knjig, ki ga je opravilo indijsko podjetje CyberData India.

Prepoznavanje glasovnih in pisnih različic besed je bilo zahtevno opravilo. Ker besede v starejših obdobjih, posebej ko se je knjižna norma šele oblikovala, niso bile zapisane na enoten način, so iztočnice (naslovne besede v slovarskem sestavku) v slovarju pisno in glasovno posodobljene. Kjer ni bilo mogoče drugače, pa so iz bohoričice zgolj prečrkovane v današnji črkopis. Zgledi, ki ponazarjajo posamezen primer, so navedeni v izvirnem zapisu.

Večpomenske besede kot odraz pomenske razčlenjenosti jezika v 16. stoletju

Prvo presenečenje za slovaropisca je dejstvo, da je seznam vseh različnih besed v knjižnem jeziku 16. stoletja relativno skromen – vsebuje približno 20.000 besed. Za primerjavo: sodobni slovar knjižne slovenščino z oznako »slovar srednjega obsega« ima skoraj 100.000 besed. Pomenska razčlenjenost sodobnih besed je velika, toda ko brskamo po slovarju najstarejše knjižne slovenščine, ugotovimo, da so imele besede v tem obdobju še več pomenov in hierarhično nižjih pomenskih enot, podpomenov in pomenskih odtenkov. Zaradi besednega primanjkljaja, ko so protestantski pisci morali v kratkem času opisati vso zapleteno vsebino celotne Biblije ter drugih verskih in cerkvenoupravnih besedil, poimenovati nepoznano materialno in duhovno kulturo ter upovedovati tematsko nove vsebine, jim je bilo najlažje uporabiti že obstoječe besede. Novi pomeni znanih besed so nastajali po pomenotvornih procesih (zožitev osnovnega pomena, širitev

pomena, pomenski prenosi, frazeologizacija, terminologizacija itd.). Večpomenskost knjižnih besed v 16. stoletju redaktorje zavezuje k izjemni natančnosti pri odkrivanju njihovih pomenskih lastnosti in oblikovanju slovarskega pomenskega opisa.

Dekla ima v 16. stoletju pet pomenov in nekaj podpomenov

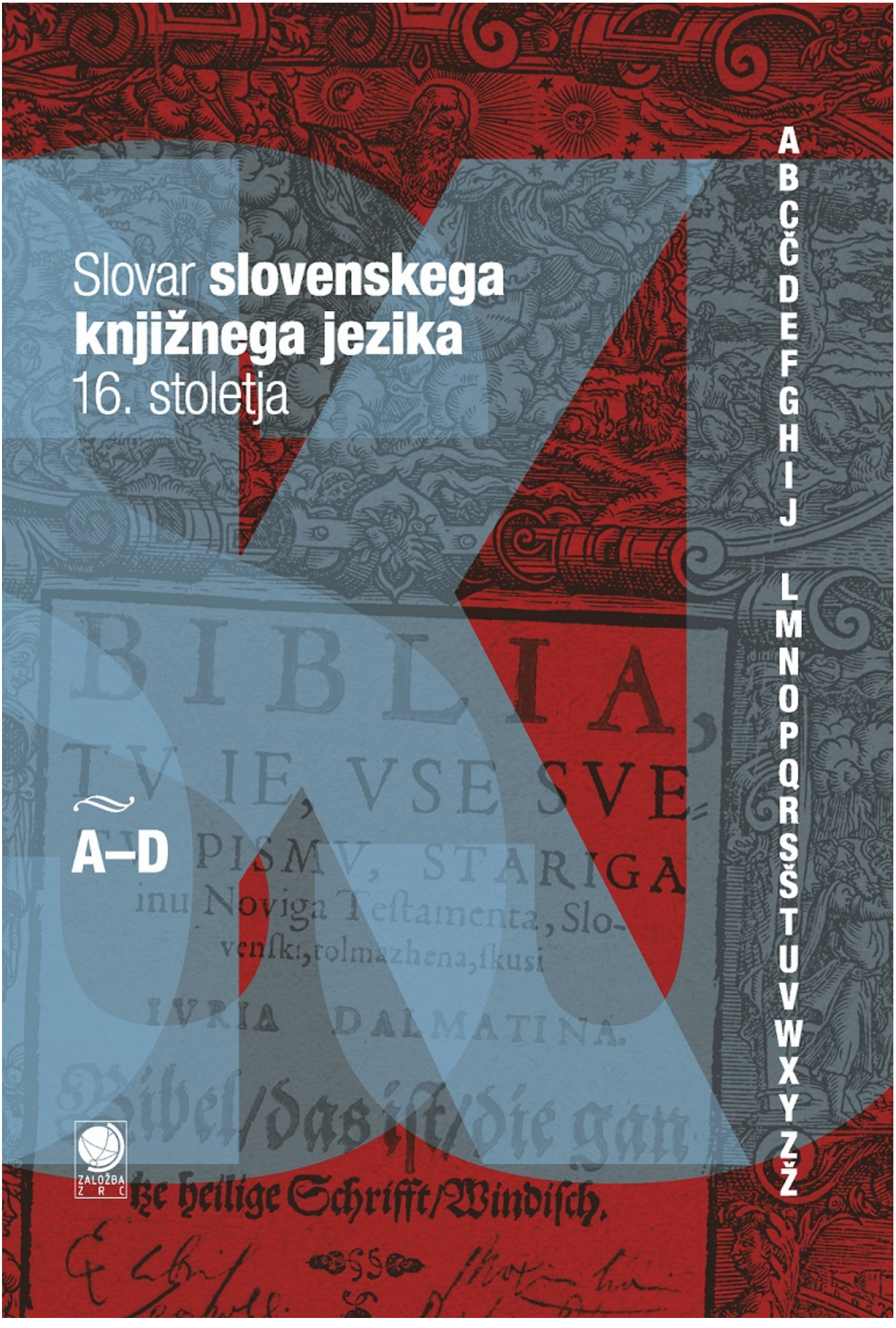
Ko zgodovinske besede iz 16. stoletja primerjamo s tistimi, ki so se ohranile tudi v sodobnem jeziku, vsakokrat ugotavljamo, da so besede žive in jih slovaropisci odkrivamo v različnih življenjskih ciklih. Povsem pričakovano je, da se ob jezikovnozgodovinskih spremembah ter spremembah zgodovinskih, družbenih in drugih nejezikovnih okoliščin zgodovinski in sodobni pomeni istih besed (lahko) razlikujejo. V sodobni knjižni slovenščini *dekla* pomeni 'stalno najeta ženska na kmetiji za pomoč pri gospodinjskih in kmečkih delih'. V tem zgodovinskem trenutku deluje zastarelo oziroma se njen pomen razvija v pejorativno rabo ali v frazem, namesto nje uporabljamo poimenovanje *(gospodinjska) pomočnica*. V 16. stoletju pa je bila beseda *dekla* (https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-16-stoletja-1) izjemno pomensko razčlenjena, saj je poleg že omenjenega, tedaj splošno razširjenega pomena označevala tudi (v podpomenu) 'služkinjo, služabnico', v drugem pomenu je bila 'bolniška strežnica', 3. v antiki 'sužnja', podpomen v Stari zavezi 'sužnja, ki jo je žena pripeljala s seboj v zakon in je lahko postala njena namestnica, če je bila žena neplodna; stranska žena', 4. 'služabnica, spremljevalka, družabnica ženske iz vladarjeve družine' in 5. 'dekle'. Nekoč rabljeni pomeni so danes arhaični ali pa so izginili.

Slovar **slovenskega knjižnega jezika** 16. stoletja

≈

A–D

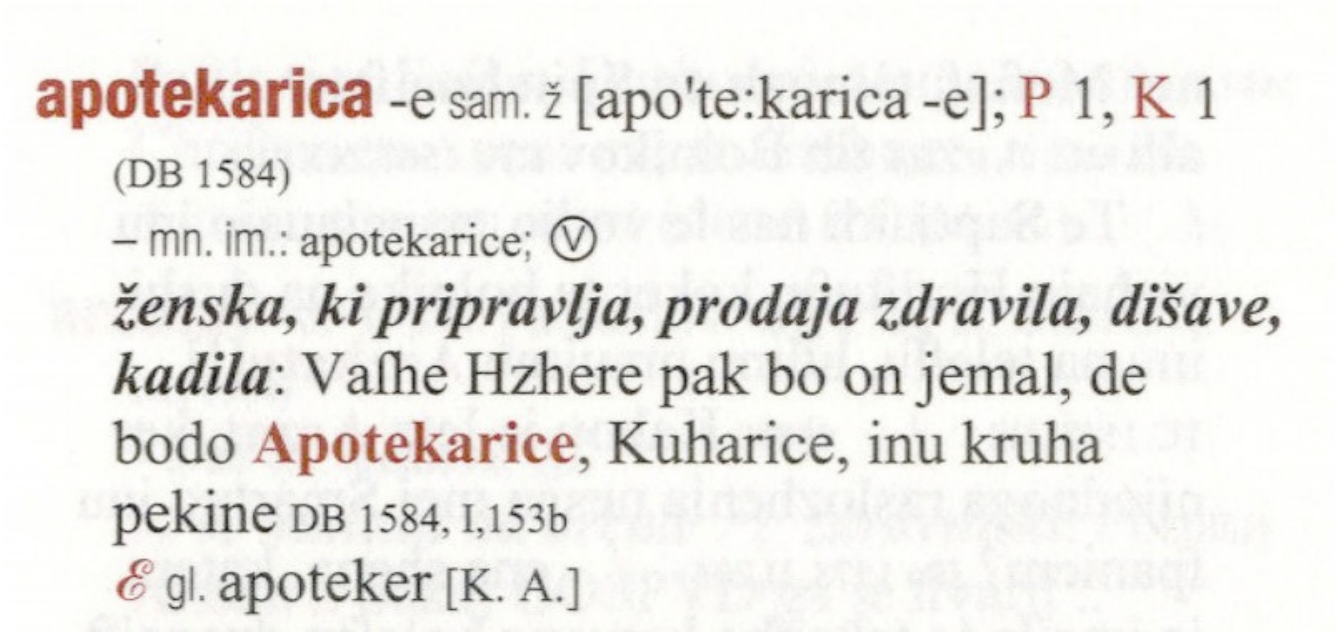
A B C Č D E F G H I J L M N O P Q R S Š T U V W X Y Z Ž

ZALOŽBA ZRC

Apotekarica ni farmacevtka niti lekarnarjeva žena

Kadar predmet ali oseba, ki jo je včasih označevala neka beseda, danes ne obstaja več, tedaj zgodovinski besedi ne moremo najti sodobne »prevodne« ustreznice. Na primer *apotekarica* je v sodobnem jeziku nenevtralno poimenovanje za današnjo 'strokovnjakinjo za farmacijo' ali nekoč splošno rabljena beseda za 'lekarnarjevo ženo', ki danes zveni arhaično. V 16. stoletju je bila *apotekarica* 'ženska, ki pripravlja, prodaja zdravila, dišave, kadila' v *apoteki*, kjer je bilo mogoče dobiti zdravilne učinkovine, dišavna olja, kadila za različne verske, obredne priložnosti pri starodavnih ljudstvih z Vzhoda (kar spet ni današnja *lekarna*).

apotekarica -e sam. ž [apo'te:karica -e]; P 1, K 1
(DB 1584)
– mn. im.: apotekarice; Ⓥ
ženska, ki pripravlja, prodaja zdravila, dišave, kadila: Vaſhe Hzhere pak bo on jemal, de bodo Apotekarice, Kuharice, inu kruha pekine DB 1584, I,153b
& gl. apoteker [K. A.]

Čolnar kot besedni multipraktik

Nekatere besede so bile za poimenovanje novih vsebin bolj uporabne kot druge. Primerjalna analiza zgodovinskih besed s sodobnimi slovenskimi ustreznicami je pokazala, da se ugotovitev nanaša predvsem na poimenovanja temeljnih strokovnih pojmov iz zametkov terminologij različnih strokovnih področij. Osnovna pomenska specializacija besed se na primer še ni izvršila pri poimenovanjih nosilcev različnih poklicev oziroma opravil v pomorstvu: beseda *čolnar* (https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/publikacije/slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-16-stoletja-1) ima v knjižni slovenščini 16. stoletja kar štiri pomene. Najpogosteje označuje 'mornarja', lahko tudi današnjega 'krmarja', 'veslača' ali 'človeka, ki s plovilom prevaža ljudi in tovor čez vodo' (ne glede na zunanjo podobo, velikost, namembnost plovila), tj. 'brodarja, ladjarja'. *Čolnar* ima v sodobni knjižni slovenščini zgolj dva pomena: 'kdor kaj prevaža s čolnom' in 'kdor izdeluje in prodaja čolne'.

Skrito življenje besed

Slovaropisci si vedno želimo napisati zgodbo o življenju posamezne besede, od njenega rojstva prek mladostne dobe in zrelosti do umiranja in smrti ali ponovne revitalizacije. Toda v našem primeru, pri sestavljanju zgodovinskega slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja, zgodovinskim slovaropiscem primanjkuje analognih in digitalnih gradivskih jezikovnih virov za vmesna obdobja jezikovne zgodovine, predvsem za 17. in 18. stoletje, pa tudi še več besedilno raznovrstnih virov za 19. stoletje. Sodobni tehnološki razvoj v zadnjih dveh desetletjih slovaropiscem omogoča, da s skeniranjem in digitalizacijo starejših knjižnih in rokopisnih del ter z različnimi programskimi orodji hitreje, večplastno in večnamensko analiziramo ter po posameznih starejših obdobjih, avtorjih, posameznih delih slovarsko predstavljamo slovensko besedišče. To nam daje upanje, da tudi slovenski zgodovinski slovar, ki bo zajemal tisočletni razvoj slovenskega besednega zaklada od 10. do 20. stoletja in se je nedolgo nazaj zdel skoraj nedosegljiv cilj, vendarle ni tako oddaljena prihodnost. Seveda pa bo uresničitev tako smelega cilja mogoča le ob ustrezni kadrovski politiki – napredne jezikovne tehnologije ne dajejo rezultatov, če ni slovaropiscev, ki iz njih znajo izvabiti največji možen učinek.

https://www.alternator.science/sl/daljse/prvi-razlagalni-zgodovinski-slovar-slovenskega-jezika-delo-dostojnih-strokovnjakov/